

SEVDA SÜLEYMANOVA
Tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com

AZƏRBAYCAN QADINININ İCTİMAİ-SİYASİ HƏRƏKATDA YERİ VƏ ROLU (XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Açar sözlər: İctimai-siyasi hərəkət, mədəni-maarif ocaqları, xeyriyyə cəmiyyətləri

Ключевые слова: общественно-политическое движение, культурно-просветительные общества, благотворительные общества.

Keywords: **social-political movement**, cultural, educational and charitable societies

Azərbaycan qadını hələ XX əsrdən çox-çox əvvəllər öz bacarığı və ictimai fəallığı ilə seçilmişdir. Məşhur şairə Məhsəti Gəncəvi 200-dən çox rübaisi ilə XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfə vermişdir. Uzun Həsənin anası Sara Xatun isə tariximizə ilk diplomat qadın kimi daxil olmuşdur. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim Ağa öz savadı, biliyi və bacarığı ilə fərqlənirdi. Quba xanı Fətəli xanın həyat yoldaşı Tuti Bikə dövlətin idarə olunmasında ona yaxından kömək edirdi. Şuşanın hakimi xan qızı şairə Xurşid Banu Natəvan xeyriyyəçiliyi və şeirləri ilə Azərbaycan xalqının yaddaşına həkk olunmuşdur.

XIX əsrdən başlayaraq Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən “ Müqəddəs Nina” xeyriyyə cəmiyyəti Azərbaycanda da şöbələrini açmışdı. Mərkəzi Tiflisdə yerləşən bu qadın xeyriyyə cəmiyyətinin Şamaxı, Gəncə və İrəvan şöbələri zəngin adamların maliyyə yardımı və onların qızlarının təhsil haqqı hesabına fəaliyyət göstərir və təhsil alırdılar.

1850-ci illərdə cəmiyyətin Şamaxı şöbəsində çalışan qadınlardan Fatma xanım Əsədbəy, Xədicə xanım Haqverdiyeva, Gövhər Ağa Qacar, Tuti Bikə Qutqa-şenskaya, Balaxanım Xandəmirova və b. azərbaycanlı qızlar arasında maarifçilik ideyasının daşıyıcısı olmuşlar. Zaman keçdikcə onların sayı daha da artırdı. 1865-ci ilin Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Bakı şöbəsində təhsil alan azərbaycanlı qızların sayı artıq 17 nəfərə çatmışdı. Bunlardan Çimnaz xanım Bakıxanova, Bəyim xanım Əmirbəyova, Xanım Məmmədova, Anna Mehmandarova, Şərəbanı xanım Ağabəyova və b. Azərbaycan qadınının maariflənməsində böyük rol oynamışlar.[1; s.181]

XX əsrin 50-ci illərində İrəvanda açılmış qadın cəmiyyətinin də 63 üzvündən 8-i azərbaycanlı idi. 1865-ci ildə “ Müqəddəs Ripsimi “ cəmiyyətinin fəaliyyətində isə artıq 42 azərbaycanlı qızı yaxından iştirak edirdi.[2; 23 sentyabr 1990] Əsasən, dövlət məmuru, hərbi, bəy və aristokrat ailələrindən olan bu qadınlar xeyriyyəçilik hərəkətinə qoşulmaqla müsəlman qadınını cəhalətdən çıxarmaq, ona savad öyrətmək və rus, Qərbi Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşdırmaq məqsədi güdürdülər. Bu tipli qeyri-Azərbaycan cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərməklə zəngin təcrübə toplamış Azərbaycan qadınları öz millətinə tam gücü ilə xidmət etmək məqsədilə özlərinin müsəlman qadın cəmiyyətini yaratmaq fikrinə düşdülər.

Birinci rus inqilabı Azərbaycan qadının da ictimai hərəkətdə qoşulmasına təkan verdi. 1905-ci ilin iyun ayında Bakı şəhər idarəsinə ünvanlanan 1208 qadının imzaladığı məktubda qadınlara seçki hüququ verilməsi məsələsinin Bakı Şəhər dumasında müzakirəyə çıxarılması xahiş olunurdu. 1906-1909-cu illər üçün Bakı Şəhər dumasına nümayəndələrin seçkisində

müəyyən əmlak senzinə əsasən iştirak etmək hüququ olanların siyahısında 2805 nəfərdən 275-i qadın idi. Onlardan 126-sı azərbaycanlı, 61-i rus və 50-si erməni idi, 36-sı digər millətlərin nümayəndələri idi. [3; f. 50, siy.1, iş 290, v. 5] Bu arxiv sənədi Azərbaycanın zəngin qadınlarının seçki hüququnun olduğunu göstərir. Bununla belə, bu hüquq passiv olduğundan Bakı Şəhər dumasına bir nəfər də qadın seçilməmişdi.

Dövlət dumasına seçkilər zamanı da Azərbaycan qadınları bütün Rusiyada olduğu kimi seçki hüququ uğrunda mübarizə aparırdılar. Ancaq 20 fevral 1906-cı il tarixli manifestə əsasən qadınlar uşaqlar və cinayətkarlarla bərabər seçki siyahısına salına bilməyən şəxslər kateqoriyasına aid edildilər.

1905-ci il 17 oktyabr çar manifestinin elan edilməsi ilə çoxlu miqdarda mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin meydana gəlməsi Azərbaycanın ziyalı qadınlarının belə cəmiyyətlər yaratmaq arzusuna imkan açdı. Onlar qapalı vəziyyətdə yaşayan savadsız qadınları maarifləndirmək, imkansızlara əl tutmaq üçün birləşib kollektiv bir təşkilat yaratmaq qərarına gəldilər. İlk vaxtlar buna müvəffəq olmayan Azərbaycan qadını, 1905-1906-cı illərdə erməni-azərbaycanlı münafişəsi zamanı ev-eşiyindən didərgin düşən Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir qəzalarının qadın, uşaq və qocalarına, aclıq çəkənlərə hər cürə yardım edirdilər. Bu cəhətdən Əhməd bəy Cavanşirin qızı Həmidə xanım yüksək mədəniyyəti, savadı və xeyriyyəçiliyi ilə bütün Qarabağda məşhur idi. O, Ağdamın xeyriyyə məclisinə 200 manat pul, 200 pud un və digər ərzaq növləri hədiyyə etmişdi. [4; s. 82]

Azərbaycan qadınlarının xeyriyyə cəmiyyəti yaratmaq arzusu yalnız 1908-ci ildə reallaşa bildi. Bakı, Gəncə, Lənkəran, Şuşa, Zaqatala, Dərbənd, İrəvan və Tiflisdə qadın cəmiyyətləri yaradıldı. 1908-ci il 1 fevral tarixli "Kaspi" qəzeti yazırdı ki, Gəncə şəhərində Şəfiqə xanım Yusifbəyova müsəlman ziyalı qadın və qızlardan ibarət ittifaq yaratmışdır. İttifaq "Rədd olsun çadra! Rədd olsun sıxıntılı, mənasız örtük! Daha çox işıq və azadlıq!" devizi ilə fəaliyyət göstərirdi. Üzvlər arasında məşhur ailələrin qadınlarından Cəvahir Rəfibəyova, Rəxşəndə Bəyim Xasməmmədova, Sənubər Ziyadxanova, Şükufə Pişnamazzadə, Xədicə Rəfiyeva, Şirin Bəyim Xoyski və Dilşad Xasməmmədova da var idi. [5; 5 fevral 1908] İttifaqın nizamnaməsi Yelizavetpol qubernatoruna təsdiq olunmaq üçün təqdim edilmişdi. Müsəlman qadınlar arasında savadlılığı yaymağı qarşısına məqsəd qoyan bu cəmiyyət ianə toplamaq üçün hökumətdən icazə almağı nəzərdə tutmuşdu.

Bakıda ilk qadın xeyriyyə cəmiyyəti isə 1908-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikovanın sədrliyi ilə yaradılmışdı. R. Qasımovanın mənzilində keçirilən yığıncaqda qərara alınmışdı ki, müsəlman qadınları arasında savadlılığı və maarifçiliyi yaymaq, şagirdlərə maddi yardım göstərmək məqsədilə qadın cəmiyyəti yaratmaq zərurəti yaranmışdır. Əvvəlcə "Nicat" mədəni-maarif cəmiyyətinin qadın şöbəsi kimi fəaliyyət göstərən bu cəmiyyət sonradan müstəqil nizamnaməsi olan müsəlman qadınlarının Bakı xeyriyyə cəmiyyətinə çevrilmişdi. Cəmiyyətin məqsədi qadınların mədəni səviyyəsini yüksəltmək, onları iqtisadi biliklərə yiyələndirmək idi. Rübabə Qasıмова, Xədicə Əlibəyova, Əminə Əfəndiyeva, Sürəyya Axundova, Hökumə Axundova, Səbirə Əbdürrəhman, Sara Vəzirova, Əminə Terequlova, Xurşud Əmircanova, Rəhilə Hacıbababəyova, Qərib Sultan Xanlarova və Aişə Hacıqasıмова cəmiyyətin fəal üzvləri idi. [6; 30 oktyabr 1908]

Tiflisdə Qafqaz müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyətini yaratmaq ideyası Sofya xanım Şahtaxtinskaya və Həmidə xanım Cavanşirin Cəlil Məmmədquluzadə ilə söhbəti əsnasında meydana çıxmışdı. Yeni yaranmış cəmiyyətin 45 nəfər qadın üzvü var idi. 1910-cu ildə qəbul

edilmiş nizamnaməyə əsasən cəmiyyətin bütün işlərinə 4 qadın: Gövhər xanım Qacar (sədr), Nigar xanım Şıxlinskaya, Məsmə xanım Talışinskaya və Səltənət xanım Əhmədova rəhbərlik edirdilər.[7; s.184] Xeyriyyə tamaşalarının göstərilməsi qısa müddətdə cəmiyyəti bütün Qafqazda məşhur etdi.

Birinci dünya müharibəsi illərində də Azərbaycan qadını cəmiyyətdə baş verən hadisələrə laqeyd qalmamış, istər ön cəbhədə vuruşanlara, istərsə də arxa cəbhədə çalışanlara yardım göstərmək üçün xeyriyyəçiliklə məşğul olmuşdur. 1914-cü il noyabrın 21-də "Bakı müsəlman qadın cəmiyyəti"nin təsis yığıncağı keçirildi. Cəmiyyətin təsisçisi R.Hacıbababəyova iclasda bu təşkilatın yaranma tarixindən danışdı. İclasın sədri M.S.Tağıyeva, katibi isə A.Ağayeva seçildi.[8; 25 noyabr 1914]

Müsəlman qadınlarının xeyriyyə cəmiyyəti tez-tez müxtəlif tipli tədbirlər keçirirdi. Azərbaycanın ziyalı qadınları digər millətlərdən olan qadınların keçirdiyi tədbirlərdə fəal iştirak edərək hədiyyələr paylayır, zəngin qadınlardan ianə toplayırdılar. Yığılan vəsait yetim və yoxsul uşaqların təlim və tərbiyəsinə sərf olunurdu.

"Bakı rus-müsəlman qadın Aleksandrinsk məktəbinin imkansız şagirdlərinə kömək cəmiyyəti"nin təsisçisi böyük məsenat H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanım Tağıyeva, məktəbin rəisi Gülbahar xanım Əxriyeva, Bəyim xanım Səfərəliyeva və Səyyarə xanım Əhmədova idi. Cəmiyyət 1915-ci il martın 14-də rəsmi qeydiyyatdan keçmişdi. Onun əsas məqsədi yoxsul şagirdlərə hamilik, dərs vəsaiti, geyim, yemək və yataqla təchizat, xəstələrə həkim nəzarətinin təşkilindən ibarət idi.[9; f.46, siy.2, iş 188, v.3]

Cəmiyyətin nizamnaməsi ilə tanışlıq göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı qadınlar ictimai fəaliyyətdə nəinki digər millətlərin qadınlarından, hətta kişilərdən də geri qalmırdılar. Qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olması məsələsi 15-20 aprel 1917-ci ildə keçirilən Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayında da müzakirəyə çıxarılmışdı. Qurultayın ilk iclasında örtüksüz çıxış edən Şəfiqə Əfəndizadə və Sara Talışxanova müsəlman qadınının azadlığının zəruriliyindən danışdılar. [10; 24 aprel 1917]

25 aprel 1917-ci ildə mətbuatda şəhər dumasına keçiriləcək seçkilərin yeni qaydaları dərc olundu. Bu qaydalara görə 20 yaşına çatan hər bir şəxs cinsi, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq seçkilərdə iştirak edə bilərdi. Beləliklə, ilk dəfə olaraq Azərbaycan qadınları kişilərlə bərabər ümumi seçki hüququna malik oldular.

Rusiyada bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra, 26-28 noyabr 1917-ci ildə Ümumrusiya Müəssisələr məclisinə keçirilən seçkilərdə Azərbaycan qadınları da fəal iştirak etdilər.[11; s. 126] Ancaq onlar seçki hüququna tam olaraq yalnız Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə nail oldular.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999, s. 181
2. Вышка, 23 сентября 1990 год
3. AR MDTA; fond 50,siy.1, iş 290, v.5
4. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, s.82
5. Каспий, 5 февраля 1908 г
6. Каспий, 30 октября 1908 г
7. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999, s. 184

8. Каспий, 25 ноября 1914 г.
9. AR MDTA, fond 46, siyahı 2, iş 188, vərəq 3
10. Açıq söz qəzeti, 24 aprel 1917
11. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998, с. 126

СУЛЕЙМАНОВА СЕВДА

*Профессор Бакинского Государственного
Университета*

**Место и роль азербайджанской женщины в общественно-политическом
движении (конец XIX – начало XX вв.)**

В статье исследуется на основе материалов периодической печати общественная деятельность азербайджанской женщины и их роль в культурно-просветительных и благотворительных обществ. Расследуется борьба азербайджанской женщины за свободу и избирательное право на основе архивных материалов. Автор, отмечая положительное значения участие мусульманской женщины на выборах во Всероссийском Учредительное собрание интересах национального движения, делает ударение на то, что именно в период АДР они получили широкие права.

SULEYMANOVA SEVDA

Baku State University

**Azerbaijan women's places and role in social-political movement (the end of the XIX
century – the beginning of XX century).**

On this article at the end of the century and at the beginning of the society of charitable and cultural education in taking education of our people is commented on the basis of the material of daily news. Azerbaijan women's freedom and her struggle on electing right is finding out through the archive document. The author will denote the great importance for the national movement of the women of muslims in the elections of Russian institute parliament and at the same time their wide rights being during the Azerbaijan republic is also stressed.

Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov

**BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət
görülmüşdür (protokol № 07)**